

ישראל הכהן זיידרמן

מתי נגנזה התכלת?

התכלת העתיקה לא היתה סתם צבע, אלא צמר שנצבע בחלזון מסוים: ראשית ייצורה בכרתים לפני 3750 שנה לפחות. התכלת של ישראל (למשכן, לבגדי כהונה ולציצית) ושל הנכרים ("יקינתון") הייתה אחת, ובני ישראל הוציאו אותה אתם ממצרים. ערך התכלת שווה זהב והיה יקר מצמרי ארגמן ותולעת-שני. התכלת הופקה מהחלזון "ארגמון קהה-קוצים" וגונה כחול סגלגל (violet) כמו הפרח "יקינתון מזרחי" והאבן היקרה "אחלמה" (amethyst).

שש תמורות היסטוריות הביאו במצטבר לגניזת התכלת של מצווה בישראל במרוצת המאות השישית והשביעית.

- 1 קיסרי רומי גזרו על הגבלת השימוש בתכלת למעמד השליט.
- 2 הופץ "קלא אילן" כזיוף התכלת.
- 3 הוכרעה ההלכה שהתכלת אינה מעכבת בציצית.
- 4 רדיפת דת ישראל ודיכוי היישוב בארץ פגעו בייצור התכלת ובשיווקה.
- 5 הוקם מונופול קיסרי לייצור התכלת ולשיווקה, שהביא להתרוששות צבעי התכלת וסוחריה בארץ.
- 6 בשנת 639 בקירוב הוחרבו המצבעות בארץ עלידי הכובשים הערבים.

א. מבוא: התכלת במקרא

במאמר זה נתאר את עלייתה ושקיעתה של התכלת — אחד האוצרות היקרים ביותר של העולם הקדום ופאר התעשייה העתיקה.

המונח "תכלת" מופיע במקרא 49 פעמים, ותמיד הכוונה למוצרי טקסטיל: הרוב לשימוש בבגדי כהונה וכאריגים בעשיית המשכן ומקדש שלמה, וחלקם כלבוש לפסילי עבודה זרה ולעשירים. יוצא דופן היה פתיל התכלת, שנצטוו כל ישראל לתת כציצית על כנפי בגדיהם (במדבר טו, לח). הוראת המונח "תכלת" במקרא איננה אפוא גון צבע מסוים, כי מושגי צבע מופשטים טרם התגבשו בעולם העתיק. גם אין הוראתו צבע במוכן של חומר מסוים שבו צובעים טקסטיל לבן, כי אם במוכן של הטקסטיל שכבר נצבע לגוון המבוקש. בתרומת המשכן נאמר: "וכל איש אשר נמצא אתו תכלת... הביאו... וכל אשה חכמת-לב בידיה טוו, ויביאו מטוה את התכלת..." (שמות לה, כג-כה). מכאן שבני ישראל הוציאו אתם ממצרים סיבים צבועים של תכלת יחד עם "כלי כסף וכלי זהב ושמלות... וינצלו את מצרים" (שמות יב, לה-לו). תכלת זו נטוותה לחוטי מטוה שנארגו בכדים למלאכת המשכן.

לבניית בית-המקדש שלח חירם מלך צור אל שלמה המלך "איש חכם... בן אשה מן בנות דן ואביו איש צורי יודע לעשות... בתכלת..." (דה"ב ב, יב-יג). ירמיהו מתאר את פסילי בבל ש"תכלת וארגמן לבושם" (י, ט). יחזקאל ממשיך את ממלכת העיר צור לספינה שבה

"תכלת וארגמן מאיי אלישה היה מכסך" (כו, ז) וש"רוכליך במכלולים בגלומי תכלת" (כו, כד). והוא מתאר את שליטי אשור "לבושי תכלת" (כג, ו). אצל מלך פרס, "בחצר גנת ביתן המלך... תכלת" (אסתר א, ה-ו), וכן "לבוש מלכות תכלת" (ח, טו). מכאן שהתכלת לא היתה ייחודית לעם ישראל, כי עמי המזרח ייצרו אותה וסחרו והשתמשו בה. כבואנו לדון בקביעת המועד של גניזת התכלת, מן הראוי אפוא, שלאחר שנעסוק בספרות היהודית נתייחס גם להיסטוריה הכללית הנוגעת לעניין.

ב. גניזת התכלת בישראל

מהי משמעות "נגנז" בנוגע לתכלת? בספר פרי עץ חיים (שער הציצית) מובא בשם האר"י הקדוש שתלה ביטול מצוות תכלת בחורבן בית-המקדש¹, לכאורה בדעה שנגנזו לעתיד לבוא. הרב מנחם בורשטיין² דן בשאלה: אם "התכלת נגנז", כמוזכר במדרשים, דינו כדין הדברים ש"נגנזו לצדיקים לעתיד לבוא", ואין מקום לעסוק בהם הלכה למעשה. לעומת זאת, רש"י מפרש: "ספר יוחסין נגנז, נשתכח" (פסחים סב ע"ב). משמע זה של "נגנז" — נשתכח, נוקט בעל בית הלוי³ כבואו לדון בחידוש צביעת תכלת, ואינו דואג לדחות את המעשה עד לאחרית הימים. וכן, וביתר שאת, בניסיונו הנועז של האדמו"ר מראדזין, הרב גרשון חנוך ליינר, מלפני כמאה שנה, לחדש את צביעת התכלת לציצית הלכה למעשה.

אך גם לדעה הראשונה, אפשר כבר בימינו לראות בהגשמת "אמרו חכמים אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד" (רמב"ם, הלכות מלכים, י"ב ה"ב), וכן בתשובת ישועות מלכו, סימן ב, המסיימת: "אין לנו ג"כ ידיעה ברורה שאינו החילזון (של תכלת) ואפשר שמתנוצץ הגאולה כנלפע"ד", גילה דעתו שגילוי החילזון סימן שמתנוצצת הגאולה.⁴

כבואו לדון במועד הפסקת התכלת, מציין הרב יצחק אייזיק הרצוג, כי "התכלת לציצית הובאה לבלב ע"י מר ממשכי בשנוי דרב אחאי", בימיו של רב אחאי. נראה, שרב זה הוא אותו אחאי שקראו לו בארץ ישראל מאיר עיני הגולה. הוא נפטר בערך בשנת 506. וזהו הזכרון האחרון הנמצא בתלמוד על ייבוא תכלת של מצווה לבלב. יש להניח בבטחה, שבימי חתימת התלמוד הבבלי (בערך 570), עדיין היו ישראל משתמשים בתכלת לציצית, כי לא נזכר בשום מקום בתלמוד שהתכלת נפסקה. מאידך גיסא, בשאלות דרב אחאי, שנתחברו בארץ ישראל בערך בשנת 760, אין כבר שום זכר לתכלת. התכלת של מצווה פסקה, אפוא, מישראל בין התאריכים הללו: חתימת התלמוד בידי רבנן סבוראי, בערך בשנת 570; וחיבור השאלות, בערך בשנת 760.⁵

בהשלימו את דברי הרב הרצוג, כתב הרב כשר: "רב שר שלום (חי בשנת ד"א תר"ח, 4608 שהיא 848 למנינם) בשו"ת שערי תשובה סי' קנט כ': כשהיה תכלת בידי ישראל כשהיו מטילים ציצית לבגד כך היו עושים. מבואר מדבריו שבזמנו כבר לא היה תכלת בידי ישראל. ובהעמק שאלה על השאלות פ' שלח כ' שם אות ו' וז"ל: רבינו לא הביא דיני תכלת שלא הי' במקומו בזמנו, והוא חי כמאה שנה קודם רב שר שלום."⁶

כדי לעמוד על הנסיבות להפסקת התכלת בישראל במרוצת המאות השישית והשביעית, עלינו להכיר את תולדות התכלת בעמים, ולשם כך יש לזהות את התכלת בשפות ובתרבויות השונות.

ג. מהות התכלת וזיהויה

בתלמוד נמסר כי תכלת היא צמר (יבמות ד ע"ב) שנצבע בחלזון (מסכת ציצית, הלכה כ; מנחות מב ע"ב). בתוספתא (מנחות ט) נקבע: "תכלת אינה כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון פסולה. שני תולעת מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה". לכן, הן בציצית והן בבגדי כהונה התכלת באה מן החלזון. כמו כן לגבי התכלת במלאכת המשכן: "קשריה במשכן היכא הוא... שכן צידי חלזון קושרין ומתירין" (שבת עד ע"ב).

צביעת צמר בחלזונות היתה מן המפורסמות ביותר בין תעשיות המותרות במזרח התיכון העתיק.⁷ תחילתה היתה לפני 1750 לפנה"ס בידי המינואים באי כרתים, ומשם עברה לחופי כנען בידי הפיניקים בצור, צידון וכו'.⁸ היו להם שני סוגי צבעים.⁹ — יקינתון (hyacinth purple) שגונו סגול כחלחל (violet) ופורפירה (Tyrian purple) שגונו סגול אדמדם. בשאלת זיהוים בעברית, קובע הרב הרצוג:¹⁰

In the LXX, the oldest Greek translation of the Bible, *tekhelet* is rendered by *Iakinthos*, *argaman* by Porphyra... Aquilas, Symmachus and Theodotion follow the LXX... Thus a chain of tradition extending from the LXX (not later than 250 B.C.E.) to Aquilas (about 100 C.E.) attests the equivalence of *Iakinthos* for *tekhelet* in the language of the Greek-speaking Jews. The testimony of Aquilas is of especial significance in view of the fact that his translation far from being based upon the LXX was in reality the outcome of an anti-Septuagint movement inspired by the highest representatives of tradition... The translators of the Pentateuch must have found *Iakinthos* already in current usage as the Greek name for the fabric called *tekhelet* in Hebrew.

בימי קדם, אריגי יקינתון ופורפירה היו בעלי ערך כמו זהב, במקביל לאמור בספר שמות כח, ה: "והם יקחו את הזהב ואת התכלת ואת הארגמן ואת תולעת השני ואת השש". סדר החומרים היקרים ביותר שנקבעו כאן למלאכת הקודש איננו מקרי, והוא חוזר בכל שאר האזכורים הרבים בספר. היקר באריגים היה התכלת ואחריו הארגמן בהיותו גם מחלזונות. הצמר השלישי תולעת-שני (crimson) שנצבע בכנימות-מגן (kermes) הגדלים על עצי אלון, היה יקר אבל הרבה פחות מצבעי החלזונות.¹¹ הדירוג הזה לפי חשיבות הצבע בא לידי ביטוי גם בבגדי הכיסוי לכלי המשכן.¹² ה"שש" היה פשתן¹³ לכן דקיק, היקר כבדים מן הצומח.

המחקר המדעי מאפשר לזהות את החלזונות ששימשו לצביעה, ואף לציין מין מסוים שהפיקו ממנו תכלת, ומין שהפיקו ממנו ארגמן. בסיכום מסקנותיו קובע הרב הרצוג:¹⁴

The species known to have been employed in Phoenician purple dyeing are *Murex trunculus*, *Murex brandaris* and *Purpura haemastoma*. There can be no question about the identification of the *tekhelet* species... *Murex trunculus* is the only possible solution out of the three

species just named...Remains of shells of *Murex brandaris* and *Purpura haemastoma* have been found about Saida (ancient Sidon) bearing internal evidence of their employment in dyeing...From the fact, however, that the one mass consists exclusively of *Murex trunculus* shells while in the other *Murex brandaris* and *Purpura haemastoma* are found together it may be inferred that the latter is composed entirely of shells of species furnishing colours homogeneous with that obtained from *Murex brandaris* and *Purpura haemastoma* — that is *argaman* rather than *tekhelet*.

The possibility of identifying the *tekhelet*-mollusc with some indeterminate species other than *M. trunculus* is thus reduced to a minimum...

At all events, the *Murex trunculus* has a strong claim upon our attention...As the principal center of *tekhelet* production as far as Jews are concerned is located by tradition in the territory of Zebulun which adjoined Sidon, the evidence in favour of *Murex trunculus* applies as much to the solution of the question with regard to Jewish as to Phoenician *tekhelet*.

עם כל זאת, הרב הרצוג הסתייג בשעתו מהזיהוי המדעי של חלזון התכלת מפני שסבר שארגמון קהה-קוצים (*M. trunculus*) איננו מתאים לסימני החלזון שבגמרא. אולם המשך המחקר הראה שאין הדבר כך, ותכונות החלזון הזה תואמות לגמרי את ההלכה.¹⁵ תגליות בתחום הביוכימיה מאששות את זיהוי חלזון התכלת.¹⁶ מארגמון קהה-קוצים מפיקים שני צבענים, סגול מהנקבות וכחול מהזכרים: תערובת שניהם יוצרת את גון ה־violet של התכלת (יקינתון) שהוא גון הפרח יקינתון מזרחי,¹⁷ וכן גון האבן היקרה amethyst (אחלמה), המזוהים¹⁸ בשם ובצבע עם התכלת. לעומת זאת, כל שאר החלזונות הצובעים, לרבות ארגמון חד-קוצים (*M. brandaris*) וארגמנית אדומת-פה (*P. haemastoma*), נותנים רק את הצבען הסגול של הארגמן (Tyrian purple). ההבדל בהרכב הצבענים בין מיני החלזונות איננו מלאכותי, כי הוא קיים בהרכב הטבעי של הבלוטה התת-זימית של החלזונות, שממנה מפיקים את הצבעים. לאחר שזיהינו את המונחים הלועזיים שהיו מקבילים לתכלת וארגמן, נוכל לתאר את השתלשלות המאורעות שהביאו להפסקת התכלת.

ד. למה נגנזה התכלת?

שלושה אירועים בהיסטוריה הכללית פגעו בתעשיית הצביעה בחלזונות וגרמו בסופו של דבר להפסקת התכלת בישראל. הראשון הוא, שקיסרי רומי גזרו למנוע את השימוש הכללי, כפי שסיכם הרב הרצוג:¹⁹

יוליוס קיסר ואוגוסטוס קיסר הגבילו את השימוש בפורפירה לשדרות השליטות שבחברה בלבד... נירון קיסר (מת 68) אסר באיסור כולל את המכירה, חוץ לצרכי

הקיסר... גזירה משנת 383 מגבילה את זכות הייצור רק לבתי התעשייה הקיסריים וכן אסרה על כל אדם, חוץ לקיסר בעצמו, להתלבש בבגד שכולו ארגמן או תכלת.

האירוע השני התרחש במאה השישית, כשנוסד מרכז מלכותי לתעשיית התכלת והארגמן בביזנטיון בהוראת הקיסר תיאודוסיוס, שהגיע לשיא שגשוגו המפואר תחת יוסטינינוס (527-565) שהשתלט על הסחר הים-תיכוני.²⁰ לשינוי היו תוצאות חמורות, כמתואר על-ידי ההיסטוריון פרוקופיוס:

Justinian has handed the entire silk market to an Imperial treasurer, Peter Barsumas, a Syrian. The dyers and weavers work for him only and he is the only one from whom you can acquire silk. As soon as he was appointed to the post, Barsumas increased the price of silk. An ounce of silk dyed an ordinary colour costs six gold pieces. Material dyed Imperial purple is taxed 24 gold denarii or more. The Emperor profits immensely from this monopoly, but Barsumas enriches himself even more. The silk merchants are ruined. The silk workers of Tyre and Beirut as well as the weavers and dyers are reduced to poverty, many of them have now emigrated to Persia.

האירוע השלישי בתהליך היה בסביבות שנת 639, עם כיבוש ארץ-ישראל בידי הערבים, כשהחריבו את מצבעות התכלת והארגמן הנותרות שהיו בהנהלת פקידים ביזנטיים.²¹ במועד זה הגענו לתקופת המאה השביעית, שציין הרב הרצוג לעיל כזמן הפסקת התכלת. נוסף על אירועים-גורמים אלה בתולדות התכלת, יש להזכיר מספר התפתחויות פנים-יהודיות שהיו אף הן סיבות לגניזת התכלת.

בגמרא מנחות לח ע"א מובאת מחלוקת בעניין המשנה שם: "התכלת אינה מעכבת את הלבן ולבן אינו מעכב את התכלת... תניא וראיתם אותו מלמד שמעכבים זה את זה דברי רבי וחכמים אומרים אין מעכבים". ייתכן שקביעת ההלכה שהתכלת אינה מעכבת בציצית, אף היא גרמה במידה מרובה לביטול מצווה זו למעשה.²² יש לשער כי הכרעת ההלכה שאין התכלת מעכבת בציצית הושפעה גם מהמאבק נגד הפצת חיקוי זול שאיים על שיווק התכלת הכשרה. בספרי (במדבר טו, מא) נאמר:

שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי בגלוי?

ובגמרא (בבא מציעא טא ע"ב) מובהר:

אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא... יציאת מצרים גבי ציצית? אמר הקב"ה: אני שהבחנתי במצרים בין טיפה של בכור לטיפה שאינה של בכור, אני הוא שעתיד ליפרע... ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר — תכלת הוא.

צבעו צמר כחול באינדיגו צמחי (קלא אילן) ואז גיוונו באדום ("צבעונים") כדי לקבל גוון התכלת. הפתיל המזויף היה זול והתחרה קשות בתכלת הכשרה. לכן גזרו חז"ל שאין לרכוש תכלת אלא מן המומחה ואף הנהיגו בדיקה כימית להבדיל בין קלא אילן לתכלת

(מנחות מב ע"ב). הפולמוס נגד קלא אילן בוודאי פגע בסחר בתכלת ובאמינות המוצר וערער קיום המצווה.

מסתבר שצביעת תכלת למצוות ציצית נעשתה בארץ-ישראל, וממנה סיפקו תכלת ליהודי הגולה.²³ כתוצאה מדיכוי היהודים בארץ, רדיפת דת ישראל והגירת הירידה לבבל בתקופה הביזנטית,²⁴ נפגעה בוודאי התשתית היהודית שטיפלה בהפקת תכלת ובאספקתה, ואף דעך הביקוש לפתילי מצווה.

שלהי תעשיית הפורפירה מתוארים על-ידי ברונלו:²⁵

During the Middle Ages dyeing with purple became increasingly rare. In addition to the dyeworks of Byzantium, the dyers of Palermo remained active, first under the Saracens and then under the Normans. When the empire was reestablished with the Palaeologue Dynasty in Byzantium in 1261, a resurgence took place there. Then a decline began ending in the complete disappearance of purple at the time of the victorious entry of Sultan Mohammed II in the city and the sacking of it by Turkish soldiers in 1453.

Nevertheless, up until the XIV century, purple was not unknown in other places. It was used, however, only for dyeing parchment for the most precious books or for adorning titles.

*

עם היעלמות תעשיית הצביעה, נשכחו זהות החלזון ששימש לייצור התכלת וזו של הארגמן וכן טכניקת תהליכי הצביעה. אפילו גוון הצבעים נשכח. בירור הסוגיה משחזר את הירע שנשכח, שהוא דרוש לחידוש מודרני של צביעת התכלת של מצווה.

הערות

- 1 י"מ טוקצינסקי, עיר הקודש והמקדש, חלק ה, ירושלים, תשכ"ט, עמ' נ.
- 2 מ' בורשטין, התכלת, תל-אביב, תשמ"ח, עמ' 137-138.
- 3 ג"ח ליינר, מאמר עין התכלת, ירושלים, תשכ"ב (תרנ"ב), עמ' יג.
- 4 מ"מ כשר, חומש תורה שלמה, כב, ירושלים, תשכ"ז, מילואים לפרשת תרומה, עמ' 11.
- 5 י"א הרצוג, "אימת פסקה התכלת מישראל?", בתוך: ספר שי לישעיה וולפסברג, תל-אביב, תשי"ד, עמ' 83.
- 6 כשר (הע' 4 לעיל), עמ' 6.
- 7 I. Ziderman, "Seashells and Ancient Purple Dyeing", *Biblical Archaeologist*, 52 (1990), pp. 98-101.
- 8 R. R. Stieglitz, "The Minoan Origin of Tyrian Purple", *Biblical Archaeologist*, 57, 1 (1994), pp. 46-54.
- 9 W. Born, "Purple in Classical Antiquity", *Ciba Review*, 4 (1937), pp. 111-117.

- I. Herzog, "Hebrew Porphyrology" (Thesis, London, 1913), in: *The Royal Purple and the Biblical Blue* (ed. E. Spanier), Jerusalem, 1987, pp. 17-131 10
- I. Ziderman, "Biblical Dyes of Animal Origin", *Chemistry in Britain*, 22, 5 (1986), pp. 419-421 11
- י' זיידרמן, "בגדי תכלת לכיסוי כלי המשכן והבנת מהות הצבע תכלת במקרא", בית מקרא, קי (תשמ"ז), עמ' 277-284. 12
- יבמות ד ע"ב. עיין פירוש רש"י שם, ד"ה ותכלת עמרא. 13
- הרצוג (הע' 10 לעיל), עמ' 64-65. 14
- I. Ziderman, "Blue Thread of the Tzitzit: Was the Ancient Dye a Prussian Blue or Tyrian Purple?", *Journal of the Society of Dyers and Colourists*, 97 (1981), pp. 362-364; Idem, "Halakhic Aspects of Reviving the Ritual Tekhelet Dye in the Light of Modern Scientific Discoveries", in: *The Royal Purple and the Biblical Blue* (ed. E. Spanier), Jerusalem, 1987, pp. 207-220; י' זיידרמן, "לחידוש מצות תכלת בציצית", תחומין, ט (תשמ"ח), עמ' 423-446; הנ"ל "הגילוי מחדש של חלזון התכלת בימינו", המעין, תמוז תשנ"ה, עמ' 27-39. 15
- I. Ziderman, "Molluscan Source of Biblical "Blue" Dyestuff", *Proceedings 9th International Malacological Congress* (Edinburgh, 1986), 1992, pp. 407-414; Idem, "Purple Dyes Made from Shellfish in Antiquity", *Review of Progress in Coloration*, 16 (1986), pp. 46-52 16
- "החי והצומח של ארץ ישראל", החברה להגנת הטבע, כרך 11 (עורכים מ' לבנה וד' הדר), 1983, עמ' 217. 17
- הרצוג (הע' 10 לעיל), עמ' 81-83. 18
- י"א הרצוג, "אימתי פסקה התכלת מישראל?" (הע' 5 לעיל), עמ' 83. 19
- F. Brunello, "The Art of Dyeing in the History of Mankind", *Neri Pozza Editore, Vicenza*, 1973, pp. 120-121 20
- הרצוג (הע' 5 לעיל), עמ' 83. 21
- הנ"ל (הע' 5 לעיל), עמ' 84. 22
- הנ"ל (הע' 5 לעיל), עמ' 81. 23
- ההיסטוריה של ארץ-ישראל, כרך 5 (עורך מ"ד הר), ירושלים, 1990, עמ' 323-338. 24
- ברונלו (הע' 20 לעיל), עמ' 124. 25

